

тинській фортеці в 1961-1962 роках. – Науковий архів ІА НАНУ, ф.е. 3888, спр. 24; **37.** Тимощук Б.О. Звіт про розкопки в Хотинській фортеці в 1961-1962 роках, проведені Чернівецьким краєзнавчим музеєм. – Науковий архів ІА НАНУ, ф.е. 4936, спр. 64; **38.** Тимощук Б.О. З минулого Хотинської фортеці // Український історичний журнал. – 1963. - № 3. - С. 104-105; **39.** Тимощук Б.А. Исчезнувшие города Буковины // Вопросы истории. – 1964. – № 5. – С. 213-217; **40.** Тимощук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 29-39; **41.** Халиппа И. Основные исторические данные о Бессарабии // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1902. – Т. 2. – С. 11-118; **42.** Хворостенко С. Хотин древний и современный. – Режим доступа: http://turizm.lib.ru/s/sergej_h/hotin.shtml; **43.** Хотинский мирный договор 9 октября 1621 года // Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2011. – С. 130-131; **44.** Юрасов М.К. Складывание русско-венгерской границы в X-XI вв. // ROSSICA ANTIQA: Исследования и материалы. 2006 / Отв. Ред. А.Ю. Дворниченко, А.В. Майоров. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С. 297-313; **45.** Costin M. Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei [Cronica polonă] // Costin M. Opere / Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indici și glosar de P.P. Panaitescu, București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958; **46.** Eșanu A. Vlaicul pîrcălab – unchiul lui Ștefan cel Mare. – Chișinău.: Prut Internațional, 2001; **47.** Husar A. Dincolo de ruine cetăți medievale. – Iași: Inst. European, 2003; **48.** Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-vodă pîna la a două domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661-1743) // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău: Hyperion, 1990. – P.280-472; **49.** Resmi Ahmed Efendi (1700-1783) // Călătorii străini despre țările române. – București: Editura Academiei Rom., 1997. – Vol. 9. – P. 497-500; **50.** Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei (...) de la Dragoș-vodă pîna la Aron-vodă // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău.: Hyperion, 1990. – P. 23-118.

УДК 921/931

Михайло САЙКО

ГРОШОВО-КРЕДИТНІ ВІДНОСИНИ В АНТИЧНОМУ РИМІ В ЛАТИНСЬКІЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглянуті фрагменти з творів римських вчених Катона Старшого, Варрона, Колумели, Плінія Старшого і Авла Гелія, в яких вони зачіпають тему грошово-кредитних відносин в античному Римі. Проаналізовані такі згадки про окремі аспекти кредиту: укладення кабальної позики, позичковий відсоток, діяльність римських банкірів, а також особливості ведення банківської документації. Розглянуті особливості грошового обігу, а саме: використання як грошей худоби, карбування мідної монети – асів, срібної – денаріїв і вікторіатів, а також золотої монети – ауреусів.

Ключові слова: кабальна застава, позичковий відсоток, античний Рим.

Михаил САЙКО

ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В АНТИЧНОМ РИМЕ В ЛАТИНСКОЙ НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассмотрены фрагменты из произведений римских ученых: Катона Старшего, Варрона, Колумеллы, Плиния Старшего и Авла Геллия, в которых они задевают тему денежно-кредитных отношений в античном Риме. Проанализированы упоминания об отдельных аспектах кредита: заключение кабальной ссуды, ссудный процент, деятельность римских банкиров, а также особенности ведения банковской документации. Рассмотрены особенности денежного оборота: использование в качестве денег скота, чеканки медной монеты – ассов, серебряной – денариев и викториатов, а также золотой монеты – ауреусов.

Ключевые слова: кабальный залог, ссудный процент, античный Рим.

Myhailo SAYKO

MONETARY AND CREDIT RELATIONS IN ANCIENT ROME IN THE LATIN SCIENTIFIC AND POPULAR LITERATURE

In the article are considered fragments from the works of Roman scholars Cato the Elder, Varro, Columella, Pliny the Elder, and Aulus Helium, in which they touch the theme of monetary and credit relations in the ancient Rome. Analyzed by reference to particular aspects of the loan: the conclusion of bonded loans, loan interest, the activities of the Roman bankers, as well as features of bankers records. The features of cash flow are studies: the use of cattle as money, minting of copper coins - asses, the silver - deniers and viktoriats and gold coins - aureus nummus.

Key words: bonded bail, loan interest, ancient Rome

Відносини кредиту справедливо вважаються однією з найважливіших характеристик економічного розвитку суспільства, і тому вивчення особливостей їх функціонування в античному Римі важливе як для історичної характеристики давньоримського суспільства, так і для розуміння суттєвої сутності кредиту. Відомості про кредит у Стародавньому Римі розкидані в різних джерелах: збірниках правових норм, латинських написах, дослідженнях римських істориків, творах античних письменників. У даній статті поставлене завдання проаналізувати згадки про кредитні відносини, які містяться в давньоримській науково-популярній літературі. Для аналізу відібрані твори давньоримських вчених агрономів Марка Порція Катона Цензора (Marcus Porcius Cato Sensorius), відомого під ім'ям Катона Старшого (234-149 рр. до н. е.), Марка Теренція Варрона (Marcus Terentius Varro) (116-27 рр. до н.е.) і Луція Юнія Модерата Колумели (Lucius Iunius Moderatus Columella) (4-170 рр.), а також роботи Гая Плінія Секунда (Gaius Plinius Secundus), відомого під ім'ям Пліній Старший (23-79 рр.) і Авла Гелія (Aulus Gellius) (130-180 рр.). Цей список, можливо, дещо штучний і далеко не вичерпний, але підбір авторів диктувався необхідністю характеризувати грошово-кредитні відносини, а не давньоримську літературу.

Зрозуміло, що в даній статті проаналізовані далеко не всі твори, написані означеними авторами. Деякі з них були надзвичайно плодovitими і написали немало цікавих робіт на різні теми, тому згадати про них у рамках одного дослідження практично неможливо. Проаналізовані роботи Катона «Про землеробство» («*De agri cultura*»), Колумели «Про сільське господарство» («*De re rustica*»), дві великих праці Варрона: «Про сільське господарство» («*De re rustica*») і «Про латинську мову» («*De lingua Latina*»). Ця остання робота являє собою прекрасне філологічне дослідження, в якому Варрон визначає значення різних латинських слів, вивчає їх походження і зв'язок з іншими термінами, що було досить корисним для нашого дослідження. З 25 книг, з яких складалася дана робота, на жаль, дійшло до нас лише 5. Дуже інформаційною є капітальна енциклопедична праця Плінія Старшого «Натуральна історія» («*Historia naturalis*»). Вона складається з 37 книг, в яких наведені відомості з космології, антропології, географії, ботаніки, зоології, мінералогії та інших наук. Поряд з іншим Пліній наводить значні відомості про монетний обіг у Римі (переважно в книгах XXXIII-XXXIV, які присвячені вивченню металів). І нарешті, варто сказати декілька слів про енциклопедичну роботу Авла Гелія «Аттичні ночі» («*Noctes Atticae*»), яка являє собою величезну збірку невеликих різноманітних за тематикою нарисів, присвячених найрізноманітнішим темам, що стосуються природних наук, права, філософії, життя і побуту римлян. Вона включає 20 книг, які за винятком втраченої VIII книги і невеликих фрагментів на початку і в кінці роботи, на щастя, збереглися.

Зрозуміло, що такі важливі для вивчення історії Стародавнього Риму твори аналізувалися багатьма дослідниками, а історіографія з цього питання налічує величезну кількість робіт. Серед публікацій, в яких аналізувався зміст робіт наших авторів, варто відзначити дві змістовні публікації В. Кузищина [10; 11] і роботи М. Ю. Сергеєнко [20; 21] та К. Новицької [13]. З іншого боку, посилення на наших дослідників можна зустріти в роботах вчених, які вивчали грошово-кредитні відносини в античному Римі. Серед останніх варто відзначити дослідження Вільгельма Краута [25], Йоганна Мадвіга [26] і Йоахіма Марквардта [27], капітальні роботи Густава Білетера «Історія позичкового відсотка в греко-римські часи до Юстиніана» [24] і Теодора Моммзена [28]. Однак жоден із цих авторів не ставив перед собою завдання спеціально вивчати висловлювання вчених агрономів щодо грошово-кредитних відносин в Римі, і тому проблема потребує подальшого вивчення.

Роботи Катона і Варрона про сільське господарство перекладалися російською мовою повністю [5; 12], а праця Колумели фрагментарно [6; 7; 23]. Ці роботи перекладала М. Ю. Сергеєнко, яка до того ж дала чудові коментарі до свого перекладу. Щодо роботи Варрона «Про латинську мову», потрібно зазначити, що тут є переклади лише окремих фрагментів [4]. Це ж саме стосується праці Плінія Старшого [6, 15, 23]. Особливо корисним є переклад 1994 р., в якому поміщені важливі для нашого до-

слідження книги XXXIII-XXXIV. До того ж цей останній переклад супроводжується прекрасним коментарем Г. А. Тарояна. Книга Авла Гелія перекладена повністю [1, 2].

Латинський текст робіт більшості авторів є на сайті «Латинська бібліотека» (The Latin library). Текст Плінія можна знайти на сайті «Greek and Roman Authors on LacusCurtius». Тексти на сайтах звірені і підготовлені до користування.

Основним завданням представленої роботи є вивчення і аналіз тих фрагментів з робіт Катона, Варрона, Колумели, Плінія Старшого і Авла Гелія, в яких мова йде про кредитні відносини в античному Римі, з метою використання отриманих результатів у подальшій роботі над темою кредиту в Давньому Римі.

У своїх працях наші автори торкалися надзвичайно важливих для розуміння кредитно-грошових відносин у Римі проблем. Зокрема, в роботі «Про латинську мову» Варрон описав таке надзвичайно важливе явище давньоримського боргового права, як «нексум», тобто, кабальну заставу. Відповідно до цього звичаю, за отриману позику боржник віддавав себе в заставу кредитора і відповідав за борг своїм тілом. Варрон пояснив, що ця угода «походить з операції вагів і міді, що є різновидом процедури манципації» (*per libram et aes geritur*) (Varro L.L. VII, 105). Остання процедура застосовувалася в угодах купівлі-продажу в ранній період історії Рима. Сам акт носив назву «манципація» (від *manus* – рука) саме тому, що при передачі предметів, які визнавалися правоздатними до манципації (*res mancipii*), набувач мав доторкнутися до них рукою (Gai. I, 121). До таких манципованих предметів відносили і рабів. У «Сільському господарстві» Варрон перерахував цю операцію серед шести основних способів набуття майна (*in emptioibus dominum legitimum sex fere res perficiunt: ...mancipio ab eo accipit...*) (Varro r.r. R.R. II, 10, 4).

Мідь і терези застосовувалися тому, що ця процедура формувалася ще в ті часи, коли римляни як гроші використовували некарбовані зливки міді, які потрібно було зважувати (*aes rude*) (про це – див. нижче. – Авт.). Із введенням монети процедура перетворилася на формальність: кредитор брав дрібну монетку і, вдаривши нею по терезах, передавав її позичальнику замість справжніх грошей (справжня ж сума кредиту передавалася трохи раніше чи дещо пізніше).

Якщо боржнику вдавалося вчасно повернути борг, знову здійснювалася церемонія «*per aes et libram*», і позичальник, доторкнувшись мідним асом до терезів, передавав його в руки кредитора, проголошуючи себе вільним (*nexi liberatio*). При цьому проголошувалася певна формула, зміст якої навів Гай: «Я сплачую тобі свій борг у такій-то сумі і звільняюся від зобов'язання цим обрядом за допомогою міді і терезів. Сплачую тобі всю суму повністю у відповідності з законами держави» (Gai. III, 174).

У випадку неповернення кредитор приводив боржника до суду претора, і якщо відповідач відразу, негайно, не сплачував борг, кредитор

проголошував таку формулу: «Оскільки тебе зобов'язали сплатити таку-то суму, а ти її не сплатив... я з цього приводу накладаю на тебе руку» (Gai. IV, 21). При цьому він накладав на боржника руку (брав його за якусь частину тіла), проголошуючи означену особу своєю власністю.

Однак вирок не одразу вступав у силу. Якщо вірити Авлу Гелію, за судженням давалося тридцять днів для того, щоб знайти гроші для погашення боргу («confessi igitur aeris ac debiti iudicatis triginta dies sunt dati conquirendae pecuniae causa») (Gellius 20, 1, 42). Ці дні децемвіри (тобто автори Законів 12 таблиць. – Авт.) називали «iustos», тобто днями справедливості (виходячи з первісного значення терміна «iustitia» – справедливість) («eosque dies decemviri «iustos» appellaverunt») (Gellius 20, 1, 42). Потім, якщо боржник не погасить боргу, його викликали до претора, той оголошував вирок, а боржника заковували в кайдани і відводили до кредитора (Gellius 1, 44).

Якщо сторони не могли домовитись, кредитор мав утримувати боржника протягом 60 днів у кайданах («habebantur in vinculis dies sexaginta») (Gellius 20, 1, 44). Однак у цей термін кредитор зобов'язувався тричі в базарні дні виводити боржника на форум і проголошувати суму його боргу, розраховуючи на те, що все ж знайдуться люди, які захочуть його викупити. Тут варто уточнити: базарний день відбувався у так звані «нундіни» – останній день давньоримського восьмиденного тижня, коли селяни з навколишніх сіл приходили до Рима.

У треті нундіни боржника мали стратити або продати у рабство за межі Риму «за Тибр» («tertiis autem nundinis capite poenas dabant aut trans Tiberim peregre venum ibant») (Gellius 20, 1, 47). Залишати боржника в Римі у статусі раба заборонялося, бо відповідно до норм, типових для архаїчного суспільства, римлянин міг стати рабом лише за межами своєї батьківщини. Якщо ж кредиторів було декілька, вони мали право розсікти тіло неспроможного боржника на частини пропорційно до обсягів своїх вимог («nam si plures forent, quibus reus esset iudicatus, secare, si vellent, atque partiri corpus addicti sibi hominis permiserunt») (Gellius 20, 1, 48). Однак Авл Гелій зауважив, що не чув, щоб коли-небудь цю міру застосовували.

Щодо норми про вбивство і розчленування боржника в історіографії висловлювалися різні думки, деякі з яких наведені в нашій статті, присвяченій поручительству і заставі [18, с. 24-25]. З цієї дискусії обмежимося думкою Анрі Валлона, який писав, що римське право знало таємницю поділу неподільних речей; їх продавали, а виручену суму кредитори ділили між собою [3, с. 272].

Боргове рабство скасували 326 р. до н. е. консули Гай Петелій Лібон (Caius Poetelius Libo) і Луцій Папірій Курсор (Lucius Papirius Cursor), які провели відповідний закон (Lex Poetelia-Papiria). Згідно з означеним законом боргових рабів («нексі») перестав існувати («ne essent nexi») (Varro L.L. VII, 105). За отримані в борг гроші мало відповідати майно боржника, а не його тіло («pecuniae creditae bona debitoris, non corpus obnoxium esset»)

(Liv. VIII, 28). В законі містився також ряд досить суттєвих постанов: він заборонив заковувати боржників у кайдани, право вбивати або продавати їх «за Тибр» і, нарешті, позбавив пехум прямої дії, тобто з цього часу кредитор повинен був довести свою вимогу перед судом і отримати судовий вирок.

Про подальшу еволюцію кабальної позики «нексум» ми можемо дізнатися виключно з робіт Варрона. У праці «Сільське господарство» Варрон згадав окрему категорію працівників, яких він назвав «обаерарії». Особливу увагу викликає те, що Варрон відрізняє названих «обаераріїв» і від вільних, і від рабів. Він писав, що «всі поля обробляються людьми: рабами, вільними, або ж тими та й іншими... великі роботи, наприклад, збір винограду і сінокіс, виконують вільні робітники і ті, кого в нас називають *obaerarii* («*quos obaerarios nostri vocitarunt*»); їх і нині багато в Азії, Єгипті та Іліріку» (Varro r.r. I, 17, 2).

Про те, яке відношення мають названі «обаерарії» до кабальних боржників, Варрон роз'яснив у «Латинській мові». На його думку, «вільна людина, яка на гроші, отримані в борг, називається, поки їх не виплатить, «*nexus*», а по грошах» «*obaeratus*» («*liber qui suas operas in servitute pro pecunia quam debebat nectebat, dum solveret, nexus vocatur, ut ab aere obaeratus*») (від (лат. «*aes*», «*aeris*» – гроші) (Varro L.L. VII, 105). Правда, у вищенаведеному уривку з «Сільського господарства» Варрон навів інший термін – «*obaerarius*». М. Е. Сергеєнко в коментарі до публікації роботи Варрона «Сільське господарство» пояснила цю відмінність: «*obaeratus*» – термін юридичний; «*obaerarius*» – народна латина [5, с. 142].

Таким чином, завдяки відомостям Варрона стало зрозуміло, що кабальна застава «нексум» не зникла, а у видозміненому вигляді ще довгий час продовжувала існувати, бо не кожен мав достатньо майна, щоби гарантувати борг. Після прийняття закону Петелія-Папірія гарантією боргу в угодах нексум стало не тіло боржника, а його праця. У разі несплати боргу боржник ставав кабальним («*nexus*») і, формально зберігаючи громадянські права, був зобов'язаний відпрацювати свій борг, для того щоб звільнитися. Нексус ніс рабську службу, проте формально залишався вільним.

Досить цікавими є зауваження наших авторів щодо такого важливого елементу кредитних відносин, як позичковий відсоток. Зокрема, Варрон в «Латинській мові» провів лінгвістичне дослідження, в якому спробував визначити етимологію терміна «відсоток» («*usura*») від «доля» «жереб» («*sors*») (Varro L.L. V, 36, 183).

Про існування закону про обмеження позичкового відсотка натякнув Марк Порцій Катон. У вступі до роботи «Сільське господарство» він радив сільському господарю таке: «іноді, варто було б заради прибутків зайнятися торгівлею, якби це не було так ризиковано, або ж надавати гроші в лихву, якби це було почесно. А прадідами нашими так прийнято і законами встановлено, щоб зі злодія стягувати подвійно, а з лихваря –

вчетверо («*furem dupli condemnari, foeneratorem quadrupli*») (Cato r.r. Praefatio). У цьому уривку Катон нагадав закон про обмеження позичкового процента (*Lex Duillia-Menenia de unciario fenore*), прийнятий народними зборами у 357 р. до н.е. за пропозицією народних трибунів Марка Дулія і Луція Мененія. Згідно з цим законом, був встановлений максимальний так званий унціарний процент (*fenus unciarium*), тобто унція з фунта капіталу ($\frac{1}{12}$ капіталу, або 8 $\frac{1}{3}\%$ річних). Кредитори, що стягували більший відсоток, визнавалися лихварями (*feneratores*) і повинні були повернути зайве вчетверо (*in quadruplum*).

Не менш важливі відомості повідомив Юній Колумела. В одному із фрагментів Колумела, даючи поради щодо експлуатації ділянки виноградника, вирахував, що витрати на обробіток ділянки виноградника площею у сім югерів повинен складати не більше 32480 сестерцій. На думку Колумели, якщо б господар як кредитор позичив цю суму з розрахунку 6% (*usuram semissium*), прибуток склав би 1950 сестерцій («*debet in annos singulos mille nongentos quinquaginta sestertios nummos*»). Далі Колумела доводив, що прибутки з такої ділянки повинні були бути значно більшими (Columella r.r. 3, 3, 9). Виходячи з цього повідомлення, можна зробити висновок, що звичайною нормою позичкового відсотку у II половині I ст., коли була написана книга Колумели, було 6% річних. Ці відомості, на перший погляд, заперечують той добре відомий факт, що законною нормою відсотка (*usurae legitimate*) в епоху імперії був 1% на місяць або 12% річних [24, с. 286]. Ця норма була згодом закріплена в «Дигестах», де вказано про стягнення «за кожних 30 днів з кожних 100 денаріїв по денарію» («*in dies triginta inque denarios centos denarios*») [Dig. XII, I, 40]. Однак з листів Цицерона, написаних у липні 54 р. до н.е., відомо, що звичайною нормою відсотка в той час було 4-8% відсотків (Cic. ad Q. fr., II, 14, 4). Та ж сама ситуація – й через 150 років. З листа Плінія Молодшого Траяну, написаного у 110 р., випливає, що позику можна було взяти під відсоток менший, ніж 12% річних [14, с. 192]. Тому неможливо не прийти до висновку, що повідомлення Колумели відображає фактичний стан речей.

Досить цікаві згадки про римських банкірів. В «Латинській мові» Варрон, розбираючи етимологію слова «*novissimus*», яка є найвищим ступенем терміна «*novus*», вказав, що той район форуму, що носить назву «Новий», в дійсності є дуже давнім (Varro L.L. VI, 7, 59). Назви «новий», «старий» стосовно Римського форуму напряду пов'язані з місцями праці римських банкірів (аргентаріїв), так званими «тавернами» («*tabernae argentariae*»). Це були будки, які спочатку споруджували з дошок (*tabulae*) і колод. У середині VI ст. ці будки були перебудовані вже з каменю, але зберегли назву «таверни» [25, с. 39]. Міняйло стояв у цій будці за столом (*mensae*), на якому й здійснювався розмін. Ці таверни тягнулися з південного і північного боків форуму. У 210 р. до н.е. ті таверни, що розташовувалися на північному боці форуму, згоріли і були відновлені лише у 192 р.

Вони отримали назву «нові» (*tabernae novae*). Таверни ж, розташовані на південному боці форуму, стали називати «старими» (*tabernae veteres*).

Ще одну згадку про таверни знаходимо в іншому фрагменті, в якому Варрон навів старовинний звичай, суть якого полягала в тому, що під час народних зборів аргентарії повинні зачиняти свої таверни (Varro L.L. VI, 9, 91). Це робилося для того, щоб громадяни не відволікалися на вирішення своїх приватних справ на шкоду виконанню громадянських обов'язків [22, с. 26].

Серед інших фрагментів, які заслуговують на увагу, варто навести згадку Катона про продаж сільськогосподарської продукції в кредит. У цьому випадку гроші треба було отримати в аукціоніста – «коактора» (*ab coactore releget*) (Cato r. r. 150). Цими особами були у Давньому Римі банкіри, згадані вже аргентарії чи нуммуларії. Залучення банкірів до аукціонної справи в Римі було викликане декількома причинами. По-перше, проведення аукціонів вимагало від аукціоніста спеціальних знань, вміння працювати зі спеціальними бухгалтерськими книгами («*tabulae auctionariae*»). До того ж, правила римських аукціонів передбачали, що покупець на аукціоні міг оплатити покупку як готівкою, так і у кредит. Продавець же мав отримати гроші зразу ж після продажу речі [22, с. 47]. Зрозуміло, що необхідний для проведення такого аукціону обіговий капітал міг мати у своєму розпорядженні лише банкір. Якщо здійснювалася торговельна угода із відстрочкою платежу, послуги аукціоніста оплачував покупець. Катон навів розрахунок витрат при продажу оливків в одному з маєтків і послуги аукціоніста були оцінені у 50 сестерцій (*SS. L*) (Cato r. r. 146, 5).

В іншому місці Катон веде мову про те, що добрий господар повинен «підвести рахунок грошам, хлібу, тому, що приготовано для відгодівлі худоби, вину, олії; підрахувати, що він продав, що стягнуто, що лишається, що є на продаж» («*rationes putare argentariam, frumentariam, pabuli causa quae parata sunt; rationem vinariam, oleariam, quid venerit, quid exactum siet, quid reliquum siet, quid siet quod veneat*») (Cato r. r. 2, 5). Такі підрахунки велися в домашніх книгах обліку, які в Римі вів кожен батько фамілії. На зразок цих книг велися банкірські книги.

Оскільки головним завданням означених книг був підрахунок надходжень (*ассепті*) і витрат (*ехпенсі*) (Plin N. H. II, 22), головна книга банкірів носила назву «*codex ассепті et ехпенсі*» у випадку, якщо виконувалася у вигляді сувою із папірису («кодексу»). Якщо ж ця книга виконувалася на воскових дощечках, вона носила назву «*tabulae ассепті et ехпенсі*» або просто «*tabulae*». У цьому випадку написи виконувалися стилем. Сама дощечка була поділена на дві частини: над однією надписувалося «*ассепті*», над іншою був напис «*ехпенсі*». Про «табулу» вів мову Варрон в «Латинській мові» (Varro L.L. V, 36, 183), який до того ж спробував визначити етимологію слова «*ехпенсум*», вивівши його від *aere pendendo* – важити мідь) (Varro L.L. V, 36, 183).

Книги банкірів вважалися правовими доказами і використовувалися в судовому процесі. Авл Гелій перерахував основні способи, якими доводився в суді факт повернення грошей (*debere pecuniam*), серед яких відзначає і банківські книги (*mensae rationibus*) (Gellius 14, 2, 7). Серед інших способів, перерахованих Авлом Гелієм, відзначимо поручительство свідків і надання розписки хірографу (*chirographi exhibitione*) (Gellius 14, 2, 7). Хірографу – це документ, написаний від імені боржника, що свідчив про його заборгованість. У Римі, правда, більш розповсюдженою розписка сінграфу (*syngraphae*) – текст у якій викладався вів третьої особи. Вона складалася в присутності свідків, які підписували документ після кредитора та боржника і скріпляли його своїми печатками.

У ролі печатки використовувався перстень (*symbolum*), про який писав невтомний Пліній: цей перстень... «і греки і наші називають символом» («*et Graeci et nostri symbolum*») (Plin N. H. 33, 4, 11). Такий перстень мав при собі кожний вільнонароджений римлянин. У вершників і сенаторів вони були золотими, а у всіх інших – залізними. Про використання символу в позичково-грошових операціях багато писав Плавт. Зокрема, весь сюжет його комедії «Куркуліон» побудований на тому, що означений Куркуліон, вкравши перстень у іншого героя комедії, зміг підробити грошове доручення банкіру [більш детально про це див: 19].

Нарешті, потрібно проаналізувати згадки про еволюцію грошей у наших авторів. Необхідність цього впливає з того, що аналіз кредитних відносин буде неповноцінним без розгляду грошей. Про це прямо вказав Пліній, зауваживши, що саме винайдення грошей відкрило шлях лихварству і практиці надання грошей під відсоток («*sed a nummo prima origo avaritiae faenore*») (Plin N. H. 33, 14, 48).

Досить цінними є відомості, які повідомляють наші автори про ранню історію грошового обігу в Стародавньому Римі. Зокрема, всі вони в один голос стверджують, що спочатку як гроші використовувалася худоба. Пліній, аналізуючи різні точки зору на те, що використовувалося як гроші у Ранньому Римі, рішуче висловив думку про те, що за гроші служила саме худоба (Plin N. H. 33, 3, 7). На підтвердження своєї думки він нагадав відомий епізод з поеми Гомера Іліада, коли Главк обмінявся своїми золотими обладунками вартістю 100 биків з Діомедом, мідні обладунки якого коштували 9 биків (Гом. Іліада VI, 234-236).

Варрон, досліджуючи етимологію деяких термінів, вважав, що слово «гроші» («*pecunia*»), походило від слова «худоба» («*pecus*»), а останнє, у свою чергу, від слова «пасовисько» («*pecuniosus a pecunia magna, pecunia a pecu: a pastoribus enim horum vocabulorum origo*») (Varro L.L. V, 17, 92). В іншому місці Варрон, повторюючи попередню думку про походження терміна «гроші» від «худоба», додав, що цей останній термін має подвійне походження – від «пасовисько» і «нога» («*pes*») (Varro L.L. V, 19, 95). На підтвердження того, що спочатку у ролі грошей використовувалася худоба, він навів відомості про те, що судові штрафи за злочини стягува-

лися у вівцях (Varro L.L. V, 19, 95). В «Сільському господарстві» Варрон вказав, що штрафи стягувалися в биках і вівцях (Varro r.r. II, 1, 9). Цю тезу підтвердив Пліній, який вказував, що суддя спочатку накладав штраф у вівцях, а потім у биках (Plin N. H. 18, 3, 11). В іншому місці Пліній зауважив, що в давні часи штрафи стягувалися худобою (Plin N. H. 33, 3, 7). Про мінімальний штраф в 1 вівцю («Minima»... est ovis unius») писав Авл Гелій (Gellius XI, I, 2).

Потім як гроші почали використовувати мідь. Варрон, доводячи цю тезу, відзначив у своєму лінгвістичному дослідженні, що назва державної скарбниці (aerarium) походить від слова «мідь» («ab aere Aerarium appellatum») (Varro L.L. V, 36, 183). Це були некарбовані зливки міді (aes rude), які потрібно було зважувати (Varro L.L. V, 34, 163). Такі зливки зазвичай важили п'ять римських фунтів, проте вони не мали ніяких знаків, які гарантували б чистоту та вагу металу і приймалися за вагою. Пізніше мідь почали сплавляти з незначними домішками олова і свинцю, таким чином зливки стали бронзовими. Варрон навів також іншу назву цього зливка – «rauduscula», наголосивши, що зливка виливалася з бронзи («rauduscula, quod aerata fuit») (Varro L.L. V, 34, 163). Саме в ті часи була сформована угода манципації і процедура «міді і вагів», оскільки означені зливки необхідно було зважувати (Varro L.L. V, 34, 163).

За царя Сервія Тулія (578-636) ці зливки почали клеймити, тим самим гарантуючи якість металу і вагу зливка, який отримав назву «клеймлений ас» («aes signatum»). У більшості випадків наносилося зображення бика чи вівці. Про це писав Пліній: «цар Сервій був першим, хто поставив на мідному зливку зображення вівці і биків» («Servius rex ovium boumque effigie primum aes signavit») (Plin N. H. 18, 3, 12); «цар Сервій першим почав клеймити аси» («Servius rex primus signavit aes») (Plin N. H. 33, 13, 43). Варрон у «Сільському господарстві» також зауважив, що найдавніші аси клеймилися зображеннями тварин («et quod aes antiquissimum quod est flatum pecore est notatum») (Varro r.r. II, 1, 9). Пліній прямо пов'язав початок клеймування асів за Сервія Тулія з його становою реформою, відповідно до якої, як відомо, залежно від обсягу прибутків в асах, встановлювалися майнові класи. Зрозуміло, що для цього потрібно було визначити вагу і цінність самого аса. Пліній вказував, що до першого класу громадян віднесли тих, майно яких складало не менше 120 тис. асів («maximus census CXX assium fuit illo rege, et ideo haec prima classis») (Plin N. H. 33, 13, 43).

В середині V ст., власне, у часи 12 таблиць (451-450 рр. до н.е.) ас важив 1 фунт (лібру) (aes libralis) (Gellius 20, 1, 31). Вага римського фунта в той час дорівнювала 277,8 г, але у 286 р. до н.е. римський фунт був прирівняний до грецького – 327,45 г. За повідомленням Авла Гелія, у 454 р. до н.е. згідно із законом Атернія (власне, закон Спурія Тарпея і Авла Атернія (lex Aternia Tarpeia) для зручності стягнення штрафів було встановлено співвідношення вартості між худобою і мідними грішми: 1 вівця

= 10 асів; 1 бик = 100 асів («lege Aternia constituti sunt in oves singulas aeris deni, in boves aeris centeni») (Gellius 11, 1, 2). Штрафи продовжували стягуватися як в худобі, так і в асах.

У 335 р. до н.е. з'явилися бронзові литі монети – аси (aes grave), вага яких залишалася фунтовою (Пліній, 33, 13, 42). Крім фунтового аса (12 унцій), відливалися семіс (6 унцій), трієнс (4 унції), квадранс (3 унції), секстанс (2 унції) і зливок вагою в унцію. На цих зливках-монетах карбувалися зображення римських богів. У цей час штрафи стягувалися виключно в асах. Авл Гелій повідомив про штрафи у 25 асів (quinque asses) (Gellius 20, 1, 12) і, щодо більш пізніх часів, про 5 тисяч асів: «єдили присудили до виплати штрафу в 5 тисяч асів» (aediles plebei, multam dixerunt ei aeris gravis viginti quinque milia») (Gellius 10, 6, 3). За повідомленням Варрона, вага аса в 1 фунт зберігалася аж до початку I пунічної війни (268-241) (Varro r.r. I, 10, 2). Потім його вага почала зменшуватися.

За 5 років до початку I пунічної війни (264-241 рр. до н.е.) у 269 (чи 268) р. до н.е. (485 р. від заснування Риму) почалося карбування срібної монети («argentum signatum anno urbis CCCCLXXXV..., quinque annis ante primum Punicum bellum») (у тексті вказаний 485 р. від заснування Рима – авт.) (Plin N. H. 33, 13, 44). Нова монета отримала назву денарій («denarius» – десятерик), бо вона за вартістю дорівнювала 10 лібральним асам («et placuit denarium pro X libris aeris») (Plin N. H. 33, 13, 44).

З одного римського фунта срібла карбувалося 72 денарія і ця монета важила 4,548 г або 4 скрупули (римський фунт поділявся на 288 скрупул). Крім денарія, почали карбувати квінарій, який важив 2 скрупули і дорівнював 5 асам, а також сестерцій вагою 1 скрупули (1,137 г) = 2,5 аса «квінарій у 5 і сестерцій у 2 аси з половиною» («quinarium pro V, sestertium pro dupondio aes semisse») (Plin N. H. 33, 13, 44). Для порівняння ваги бронзи і срібла вага аса була зменшена до 4 унцій, і він отримав назву «aes trientalis» – який дорівнював трієнсу, третині унції.

Після 235 р. почалося карбування нової монети – вікторіата (victoriat) вагою в 3 скрупули (3,41 г) (Varro L.L. X, 41). Цю назву нова монета отримала, за повідомленням Плінія тому, що на ній була відкарбована статуя богині перемоги – Вікторії («est autem signatus Victoria, et inde nomen») (Plin N. H. 33, 3, 46). Денарії карбувалися переважно для внутрішнього обігу, тоді як вікторіати переважно для зовнішньої торгівлі, хоча Катон, надаючи рекомендації щодо будівництва стіни навколо садиби, ціни наводить у вікторіатах (Sato r.r., 15). Тим не менше, вікторіат, з одного боку, був пов'язаний з римською системою, складаючи 0,75 денарія, а з другого – його вага відповідала капуанській драхмі в 3,41 г, яка відігравала роль міжнародних грошей і пов'язувала Рим з великими торговими центрами: Массилією, Родосом і Єгиптом.

Чергова грошова реформа відбулася вже після початку Другої Пунічної війни (218-204 рр. до н.е.) у 217 р. до н.е. за диктатора Квінта Фабія Максима. Вага денарія була зменшена до 1/84 фунта – 3,90 г, а вікторіат

став важити 2,92 г. Вага аса була зафіксована в 1 унцію. З цього часу 1 денарій прирівнювався до 16 асів, 1 квінарій – до 8 асів і 1 сестерцій – до 4 асів («*postea Hannibale urgente Q. Fabio Maximo dictatore asses unciales facti, placuitque denarium XVI assibus permutari, quinarium octonis, sestertium quaternis*») (Plin N. H. 33, 13, 45).

Відповідно до закону Клодія від 104 р. до н.е. вага вікторіата була зменшена до 0,5 денарія, тобто до ваги квінарія (Plin N. H. 33, 13, 46). Це фактично означало припинення існування двох грошових систем: денарієвої для внутрішньої торгівлі і вікторіатної – для зовнішньої. У кінці II ст. до н.е. Рим став пануючою державою всього Середземномор'я, і в ролі міжнародних грошей почали використовуватися вже римські денарії. Згідно із законом Папірія, в 89 р. до н.е. відбулось чергове зменшення ваги аса. Цей останній став важити 0,5 унції (*lege Papiria semunciarum asses*) (Plin N. H. 33, 13, 46).

Наприкінці III ст. до н.е. розпочалося карбування золотої монети. На думку Плінія, золоту монету стали карбувати через 51 рік після введення денарія (тобто, у 217 р. до н.е.), причому золота монета прирівнювалася до 20 сестерцій («*aureus nummus post annos LI percussus est quam argenteus ita, ut scripulum valeret sestertios vicens*») (Plin N. H. 33, 13, 47).

Проте взагалі золоте карбування відбувалося лише епізодично. Регулярне карбування золотої монети почалося у 46 р. до н.е. за диктатури Цезаря. Це був ауреус («*aureus nummus*» – «золота монета») вагою в 1/40 фунта золота (8,185 г) та вартістю в 25 денаріїв або 100 сестерціїв. Пліній повідомляє, що за Нерона вартість золотої монети була зменшена і складала 1/45 частину фунта («*et novissime Nero ad XXXXV*») (Plin N. H. 33, 13, 47).

Наші автори повідомили і про декілька випадків фальшування монети. Так Пліній описав різного роду фальсифікації, зокрема, він зауважив, що триумвір Антоній підмішав у денарій залізо (*miscuit denario triumvir Antonius ferrum*) (Plin N. H. 33, 46, 132). Тут мова йде про Марка Антонія, учасника триумвірата з Октавіаном Августом і Лепідом, який у 43 р. випустив неповноцінну монету для оплати війська. Але оскільки залізо не змішується із сріблом, дослідники вважають, що у цьому місці треба було сказати «мідь» [15, с. 208]. Далі Пліній веде мову й про інший вид фальсифікації, коли зменшували вагу монети і з фунта срібла карбували не 84 денарії (як це було офіційно визнано), а більше (Plin N. H. 33, 46, 132).

Дуже важлива для нашої теми інша згадка Плінія, в якій він повідомляє про те, що народний трибун Лівій Друз став підмішувати до денарія восьму частину міді («*Livius Drusus in tribunatu plebei octavam partem aeris argento miscuit*») (Plin N. H. 33, 13, 46). Тут мова йде про те, що у 91 р. до н.е. за пропозицією народного трибуна Марка Лівія Друза в Римі почалося фальшування монети. Грошовий обіг був зруйнований і відновлений лише завдяки закону Марка Марія Гратидіана, претора 84 р. до н.е. Згідно з цим законом, скасовувався примусовий курс неповноцінної монети,

проголошувалася обов'язкова перевірка державними службовцями – нуммуларіями і встановлювалися покарання для фальшивомонетників. Пліній пише, що вдячний народ поставив йому пам'ятники в усіх кварталах Рима («...tam iucunda plebei lege, ut Mario Gratidiano vicatim totas statuas dicaverit») (Plin N. H. 33, 13, 132). Для нас важливо те, що перевіряти монети було доручено державним пробіровщикам – нуммуларіям. Перевірка відбувалася так: покупець і продавець, як правило, заходили в лавку до нуммуларія, а якщо це зробити було з тих чи інших причин неможливо, покупець передавав продавцю мішечок з грішми, запечатаний власною печаткою. Потім продавець відносив гроші для перевірки до нуммуларія чи викликав останнього до себе. Ці нуммуларії (оскільки мали справу з грішми, поступово оволоділи основними банківськими операціями і надалі їх не відрізняли від аргентаріїв. Так, Светоній у біографії Августа, переказуючи чутки про те, що дід імператора був лихварем, називає цього діда в одному місці аргентарієм (*argentarium*) (Suet. Aug., 2), а в іншому і менсарієм (*mensarius*), і нуммуларієм (*nummulair*) (Suet. Aug., 2) [більш детально про це див.: 17].

Таким чином, результатом нашого аналізу науково-популярної творчості стали нові знання про окремі аспекти кредитних відносин в античному Римі. Ми дізналися про те, що отримання позики під заставу тіла в Давньому Римі відбувалася з дотриманням процедури міді і вагів («*negotium per aes et libram*»), так, як і інші манципаційні угоди, а після скасування кабальної застави згідно із законом Петелія-Папірія, ця остання не зникла, а продовжувала існувати у видозміненому вигляді. З повідомлення Катона дізналися, що лихварство каралося чотирикратним штрафом (*foeneratorem quadruple*). Нарешті, завдяки короткому фрагменту з роботи Колумели стало відомо, що звичайною нормою позичкового відсотка у II половині I ст. було 6%, хоча офіційна норма була вдвічі більшою і дорівнювала 12% річних.

Римські вчені письменники повідомили важливі відомості про діяльність римських банкірів, зокрема про місця їх розташування і основні операції: участь в аукціонах, депозитні і позичкові операції. Охарактеризовані деякі важливі кредитні документи: рахункові книги, розписки тощо.

Безцінними є відомості про еволюцію грошей у наших авторів, бо роботи Варрона, Плінія і Авла Гелія є чи не єдиним джерелом наших знань з цього питання. Римські вчені-автори розкрили основні етапи розвитку грошового обігу в Римі: використання в ранньому Римі у ролі грошей худоби, введення бронзових зливків, початок карбування бронзових монет – асів, срібних монет – денаріїв, сестерціїв і вікторіатів і, нарешті – початок золотомонетного золотого обігу.

Аналіз показав, що в працях Катона, Варрона, Колумели, Плінія Старшого і Авла Гелія містяться дуже цінні, часто унікальні відомості про кредитні відносини в античному Римі. Зібрана інформація необхідна для подальшої роботи з вивчення кредиту в Давньому Римі.

Джерела та література: 1. Авл Геллій. Аттичские ночи: Книги 1-10 /Авл Геллій. – М.: Гуманитарная академия, 2007. – 480 с.; 2. Авл Геллій. Аттичские ночи: Книги 11-20 /Авл Геллій. – М.: Гуманитарная академия, 2008. – 448 с.; 3. Валлон А. История рабства в античном мире /А. Валлон – М.: Госполитиздат, 1941. – 661 с.; 4. Варрон Марк Теренций. О латинском языке / Теренций Варрон / Вопросы теории языкознания. – Калинин, 1975. – С. 72-87; 5. Варрон Теренций. Сельское хозяйство / Теренций Варрон / Перевод с латинского, комментарий и вступительная статья М. Е. Сергеенко – М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1969. – 210 с.; 6. Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве / Марк Катон, Теренций Варрон, Луций Колумелла. – М.: Гос. изд-во сельхоз. литературы, 1957. – 349 с.; 7. Колумелла. Сельское хозяйство. Кн. 11. Перевод, вступительная статья и комментарии Л. В. Болтинской / Луций Колумелла // Вопросы всеобщей истории. - Красноярск, 1971; 8. Коптев А.В. XII таблиц и календарь архаического Рима: к вопросу об обществе и эпохе записи древнейших римских законов /А. Коптев // Власть, личность и общество в античном мире. – М., 1997. – С. 372-379; 9. Коптев А. В. Римское право в архаическую эпоху / А. Коптев // [Электронный ресурс. Режим доступа: // <http://ancientrome.ru/publik/koptev/kopt17.htm>]. Доступ – 14.04.2011; 10. Кузищин В.И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э. - I в. н. э.) / В. Кузищин. – М.: изд.-во МГУ, 1976. – 267 с.; 11. Кузищин В.И. Очерки по истории земледелия в Италии II в. до н. э. – I в. н. э. /В. Кузищин. – М.: Изд.-во МГУ, 1966. – 310 с. 12. Марк Порций Катон. Земледелие / М. Катон. / Пер. и ком. М.Е. Сергеенко при участии С.И. Протасовой. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 220 с.; 13. Новицкая К. И. «Аттичские ночи» Авла Гелия как исторический источник II века / К. Новицкая // ВДИ. – 1960. – № 3. – С. 145-154; 14. Плиний Младший. Письма Плиния Младшего. – М.: Наука, 1982. – 405 с.; 15. Плиний Старший. Естествознание. Об искусстве / Перевод с латинского, предисловие и примечания Г.А. Тарояна. – М.: Ладомир, 1994. – 942 с.; 16. Плиний Старший. Naturalis Historia / Извлечения по вопросам техники // ВДИ. – 1946. – № 3. – С. 269-344; 17. Сайко М.М. Аргентарії, менсарії, нуммуларії... (Банкіри античного Риму і їхні основні операції) / М. Сайко // Питання стародавньої і середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної і середньовічної історії. – Чернівці: Редакція «Зелена Буковина», 2008. – Том 2 (26). – С. 47-59; 18. Сайко М.М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: поручительство і застава / М. Сайко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної і середньовічної історії. – Чернівці: Прут, 2009. – Том I (27). – С. 20-35; 19. Сайко М.М. Комедії Плавта як джерело для вивчення кредитних відносин в античному Римі / Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / М. Сайко / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2010. – Том 1 (31). – С. 165-177; 20. Сергеенко М.Е. Катон. Земледелие // Древний мир: сборник статей в честь академика В.В. Струве / М. Сергеенко. – М., 1962. – С. 618-619; 21. Сергеенко М.Е. Очерки по сельскому хозяйству Древней Италии / М. Сергеенко. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 246 с.; 22. Смирнов К. М. Банки и банковский депозит в древнем мире / К. Смирнов. – М., 1909; 23. Ученые земледельцы древней Италии. [Катон, Варрон, Колумелла, Плиний] / Пер. М.Е. Сергеенко. М.: Наука, 1970. – 292 с.; 24. Billeter Gustav.

Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian / G. Billeter. – Leipzig: B.G. Teubner, 1898. – XII + 381 s.; 25. Kraut Wilhelm Theodor. De argentariis et nummulariis commentatio /W. Kraut. – Gottingae, 1826. – 136 s.; 26. Madvig J.H. Die Verfassung und Verwaltung des Romischen Staates. Bd. 2. /J. Madvig – Leipzig, 1882. – 805 s.; 27. Marquardt J. Romische Staatsverwaltung. 2 Bd /J. Marquardt. – Leipzig, 1876.– 591 s.; 28. Mommsen Theodor. Uber das Romische Munzwesen /T. Mommsen. Leipzig, 1850 / <http://books.google.com>

Список скорочень Cato r.r. – Marcus Porcius Cato Censorius. De agri cultura. – Марк Порцій Катон Цензор. Про землеробство. Cic. ad Q. fr – M. Tullii Ciceronis. Epistvlae ad Qvintvm fratrem – Листи брату Квінту. Columella r.r. – Columella L. Iunius Moderatus. De Re Rustica. – Колумела Луцій Юній Модерат. Про сільське господарство. Dig. – Digestae Justiniani Augusti – Дигести імператора Юстиніана. Gai. – Gaius. Institutiones – Інституції Гая. Gellius – Aulus Gellius. Noctes Atticae. – Авл Гелій. Аттичні ночі. Гом. Іліада – Гомер Іліада. Liv. – Livius Titus. Ab Urbe condita – Тит Лівій. Історія Рима від заснування міста. Plin N. H. – Gaius Plinius Secundus. Historia naturalis. – Гай Пліній Секунд. Натуральна історія. Suet. Aug. – Suetonii Tranquilli. Vita Divi Augusti – Светоній Транквілл. Божественний Август. Varro L.L. – Varro Marcus Terentius. De Lingva latina liber – Марк Теренцій Варрон. Про латинську мову. Varro r.r. – Varro Marcus Terentius. Rerum Rusticarum de Agri Cultura. – Варрон Марк Теренцій. Про сільське господарство.

УДК 271.2-726.1

Михайло ЧУЧКО

**«СВІЙ МІЖ СВОЇМИ, ЧУЖИЙ МІЖ ЧУЖИМИ»: ЖИТТЯ
ТА АРХІЄРЕЙСЬКЕ СЛУЖІННЯ МИТРОПОЛИТА АНТОНІЯ
(ЧЕРНОВСЬКОГО) В МОЛДАВІЇ І РОСІЇ**

Стаття присвячена постаті митрополита Антонія, який народився в Чернівцях. Прийняв чернечий постриг у монастирі Путна. Був ієромонахом в скиті Гореча (Чернівці). У 1728-1729 рр. посідав єпископську кафедру в Радівцях. У 1729-1740 рр. був Молдавським митрополитом. У Молдавії відзначився як книжник і просвітитель. У 1739 р. емігрував до Російської імперії, де спершу був митрополитом Чернігівським, а потім Белгородським. Помер 1748 р. в Белгороді.

Ключові слова: чернець, єпископ, митрополит, просвітитель, монастир, Чернівці, Молдавія, еміграція, Російська імперія.

Михаил ЧУЧКО

**«СВОЙ СРЕДИ СВОИХ, ЧУЖОЙ СРЕДИ ЧУЖИХ»: ЖИЗНЬ
И АРХИЕРЕЙСКОЕ СЛУЖЕНИЕ МИТРОПОЛИТА АНТОНИЯ
(ЧЕРНОВСКОГО) В МОЛДАВИИ И РОССИИ**

Статья посвящена личности митрополита Антония, который родился в Черновцах. Принял монашеский постриг в монастыре Путна. Был